

Prof. dr Časlav OČIĆ

AGENDA REFORMI U CRNOJ GORI: KONCEPT I KONTEKST

Kada je reč o najnovijem pokušaju reformi u Crnoj Gori, odmah se nameće pitanje da li je ova Republika specifičan – ili čak jedinstven – slučaj ili ona predstavlja primer koji ima opšti(ji) značaj.¹ Ako je ona posebna (do unikatnosti) – da li je i *koncept* reformi tome prilagođen, a ako je njen (razvojni) problem univerzalnog karaktera, da li (vremenski i prostorno) univerzalni reformski recepti (kakvi se uglavnom prepisuju u *Agendi*)² daju u Crnoj Gori (pozitivne) rezultate.³

---

¹ Treba odmah istaći da ovde nije reč samo o Crnoj Gori. Ona može da posluži kao vrlo pogodan primer analize „*post-ističke* situacije” u maloj zemlji koju karakterišu razvojne asimetrije dugog trajanja.

² Republika Crna Gora, Vlada Republike Crne Gore, *Agenda ekonomskih reformi u Crnoj Gori*, Podgorica, mart 2003 (u daljem tekstu skraćeno: *Agenda*). Pored Agende, kao osnova za razgovor za okruglim stolom poslužili su i sledeći dokumenti: Vlada Republike Crne Gore, *Godinu dana implementacije Agende ekonomskih reformi*, Podgorica, mart 2004; (u daljem tekstu skraćeno: *GDIAER*) i Republika Crna Gora, Vlada Republike Crne Gore, *Ekonomska politika Crne Gore za 2004. godinu*, Pogorica, februar 2004. godine (u daljem tekstu skraćeno: *EPCG2004*).

³ Odgovor na ovo pitanje može se naći u Vladinom izveštaju: „Rezultate... aktivnosti iz Agende ekonomskih reformi građani i privreda još nijesu osjetili u većem obimu, ali će se njihovi puni efekti pokazati u narednom periodu.” (*GDIAER*, str. 4). S obzirom da je reč o strukturnim promenama i ne može se na osnovu jednogodišnjeg perioda ozbiljno govoriti o „rezultatima”. Za sad se jedino može raspravljati o tome da li je početak (koji je -pogotovu ako je dobar – „više od polovine”, kako je to smatrao Aristotel) „u pravom smjeru”, kako inače glasi glavna krilatice aktuelnih reformi u Crnoj Gori.

Promene u privredama i društvima nisu samo nasumične, slučajne, niti su isključivo posledica svesne planske akcije. Između situacija koje su posledica krajnje spontanosti i totalnog (istorijskog, socijalnog, ekonomskog, političkog,...) inženjeringa, širok je spektar različitih tipova privrednih i društvenih stanja, s obzirom na to da su privreda i društvo kompleksni sistemi („amalgami”), koje oblikuju – nejednake po snazi i strukturi – prirodne, socijalne i duhovne snage,⁴ u različitom vremenskom i prostornom *kontekstu*. Da bi se objasnila i razumela rezultanta delovanja tih uzajamno povezanih raznorodnih sila u nekom vremenskom preseku nije dovoljna samo jedna naučna disciplina, pa makar to bila i nesumnjivo važna – ekonomska. Potreban je skup naučnih teorija koje su precizno kalibrisane u odnosu na problem (predmet istraživanja), ali i međusobno. Tu konsistentnost treba da obezbedi neka teorija „srednjeg nivoa”, opšte teorije su tu gotovo beskorisne, a ideologije i da ne pominjemo.

Pažljivo čitanje *Agende, GDIAER-a*, pa i *EPCG 2004*, izaziva brojne asocijacije,⁵ poneku nedoumicu,⁶ otvara pitanja,⁷ traži dodatna razjašnjenja. . .

⁴ Utisak je da u prezentovanim dokumentima nije učinjen dovoljan napor da se identifikuju snage od posebnog značaja za oblikovanju savremene strukture privrede i društva Crne Gore. Osim toga, data je faktografija koja se odnosi samo ovaj trenutak (2003. godinu), pri čemu ni ona ne pruža potpunu sliku stanja privrede i društva. Nema vremenskih serija koje bi pokazivale trendove rasta (pada) crnogorske privrede u prethodnoj deceniji (ili u dužem rasponu), kao ni podataka o drugim sličnim tranzicionim privredama, što zatvara mogućnost posmatranja Crne Gore u komparativnoj perspektivi. Uopšte uzev, odsustvo potrebne baze indikatora otežava ili čak gotovo onemogućava empirijsku analizu. Stoga je predmet ovog izlaganja nužno sveden samo na „kvalitativna” razmatranja *koncepta* i *konteksta* reformi.

⁵ Pre svega, fascinira snažna ambicija da se dositejevski *projekt* „nedovršenog prosvetiteljstva” konačno privede kraju u Crnoj Gori. Po detaljizmu on asocira na *acquis communautaire*, a po normativnom entuzijazmu i optimizmu na Kardelja. Hibridni stil i jezik reformskih dokumenata odražavaju hibridni karakter sadržaja iniciranih promena: one su mešavina sveobuhvatnih i korenitih rezova i postepene izgradnje novih institucija; pri tome, utisak je da prevladavaju revolucionarni u odnosu na reformističke elemente.

⁶ Osnovna nedoumica glasi: Da nije bilo vremenskih i resursnih ograničenja, da je postojalo jedinstvo političke volje, da je sve što je planirano i napisano, i da je skupština donela sve predložene zakone – da li bi u Crnoj Gori došlo do krupnog realnog pomaka nabolje? Drugim rečima, da li je u fusnoti 5 pomenuta revolucionarna transcendencija moguća ili (i u Crnoj Gori) *natura non facit saltus*, na šta je već podsetio profesor Madžar.

U ovom radu razmatraju se samo neka od otvorenih pitanja reforme bez pretenzija na „konačnost” odgovora: koji je globalni i evropski okvir reformi (pokoravanje ili izbor? nezavisnost ili međuzavisnost?), tegobe tranzicije (posebno: institucionalne reforme), koncept razvoja: (da li je razvoj egzogen ili endogen fenomen?), jezik reforme (da li je reformi potreban PR?) i, na kraju, ukazuje se na opšti značaj strateškog načina mišljenja, koji je nesumnjivo relevantan i u reformskim projektima.

Brze promene u globalizovanom svetu

Od internacionalizacije do transnacionalizacije. Danas se svet menja sve bržim tempom: promene su prvenstveno uzrokovane razvojem nauke i tehnologije. Tehnološke promene vode krupnim i korenitim promenama u svim sferama života. Raste međuzavisnost zemalja i naroda, ali istovremeno i decentralizacija društava i institucija unutar zemalja. Procesima globalizacije i regionalizacije najviše doprinose informacione tehnologije. Zahvaljujući njima, ogromna moć (zasnovana na informaciji kao glavnom razvojnom resursu) koncentriše se i na globalnom i na nacionalnom (državnom) i na regionalnom i na lokalnom i na individualnom planu. Danas internet čini osnovu tog „globalnog paradoksa” (Džon Nejzbit /John Naisbitt/).⁸ S povećanjem globalne međuzavisnosti i sve veće zavisnosti od brzih i korenitih promena u okruženju raste i značaj nacionalne, regionalne, lokalne i lične inicijative. Ta inicijativa i omogućava strukturno prilagođavanje globalnim promenama, ali istovremeno ona predstavlja izvor *autentičnog* dinamizma na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj ravni koji, opet, nesumnjivo utiče i na globalnu scenu. Mnogi žele da se uključe u globalne svetske ekonomske i društvene procese, ali i da zadrže svoje nacionalne, verske i kulturne osobenosti: *problem moderniteta i identiteta* otvara se u novom kontekstu još dramatičnije nego ranije.

⁷ Šta su ciljevi reforme, kako su hijerarhizovani, koja su raspoloživa sredstva, kakav je njihov odnos prema ciljevima, koje su faze reforme, koji troškovi i koristi, kako se oni raspodeljuju (ko su benefaktori, a ko plaća račun promena), ko su glavni akteri (inicijatori) – elita (top-down tip reforme) ili masa (down-top reforma), jezik reforme i učešće u njenom ostvarivanju, mala zemlja i ekonomija obima, ograničenja primene reformskih ideja – objektivna (određena istorijim i geografojom) i „subjektivna” (samonametnuta, na primer, odricanje od monetarnog suvereniteta),...

⁸ John Naisbitt, *Global Paradox*, Mass Market Paperback, New York, 1995.

Kraj hladnoratovske ere doneo je promene u političkom i ekonomskom ambijentu, nova strateška savezništva, nove opasnosti i nove konflikte. Umesto straha od opšteg nuklearnog rata između dve supersile u vrh dnevnog reda dospela su pitanja dominacije moćnih i odbrane malih naroda i država, nuklearnog (i drugog) terorizma, superkriminalizacije, održivog rasta, odnosno ekološkog kategoričkog imperativa... Sve ove promene nameću potrebu redefinisanja pristupa u rešavanju prioriternih problema globalnog i nacionalnog opstanka i razvoja

(Normativni) globalizam i (realna) globalizacija. U posthladnoratovskom dobu globalizam se nameće kao monolitno *vjeruju* koje ne trpi nikakvo oponiranje. Ako slike vladaju snovima, snovi upravljaju potrošnjom i životnim stilovima. I to, dakako, ima svoje granice. Protagonisti kiber revolucije mogu proglasiti „kraj geografije” kao što je Fukujama (Francis Fukuyama) proglasio „kraj istorije”, ali stvarnost je od toga daleko.⁹

⁹ Poslednje dekade 20. veka obeležili su različiti konstrukti kojima je termin i pojam „kraj” zajednički (tzv. endizmi):

– „kraj ideologije” (Lipset /Saymour M. Lipset/ i Bel /Daniel Bell/) treba da označi opadajući uticaj klasa na politiku, gde leвица i desnica prihvataju klasni mir države blagostanja (koja je u međuvremenu postala država konkurencije);

– „kraj istorije” (Fukujama) je došao, jer ono što danas postoji kao oblik društvene organizacije i sistemsko rešenje u razvijenim zapadnim zemljama predstavlja poslednju stepenicu u dosadašnjem hiljadama godina starom traganju čoveka za boljim; sistem liberalne demokratije je najbolji mogući i neće biti traganja za novim ni težnji za promenom;

– „kraj geografije” najavio je Makluan (Marshall McLuhan): elektronski mediji napravili su od Zemljine kugle „globalno selo”; različiti tehnološki deterministi razvili su ideju i preneli je i u druge sisteme informacija – kada u jednom, istom, trenutku, svi „globalni” građani budu mogli da dobiju (svaku) informaciju, onda to znači da fizičke distance više ne postoje, tj. da je ukinut prostor (deteritorijalizacija) kao što navodno „kraj istorije” („dezistorizacija”) ukida vreme.

Nastupa, dakle, vreme univerzalizacije, umesto sukoba civilizacija (Huntington /Samuel Huntington/) dolazi *era globalne civilizacije* (u kojoj politika i kultura ne smeju da stoje na putu ekonomskoj ekspanziji).

Složena i protivrečna stvarnost dovela je i stalno dovodi u pitanje redukcionistički karakter ovih intelektualnih tvorevina. Ove teorije, pokazuje se, nisu nastale samo kao plod težnje za objašnjenjem i razumevanjem pojava i procesa, one implicitno i opravdavaju i usmeravaju (što je uloga ideologija, tako da nema govora o nekakvom njihovom kraju), dakle, one, pored analitičko-ekspalanatorne, igraju i legitimizacijsku ulogu.

Ekološki efekti nesumnjivo u sve većoj meri dobijaju transgranični karakter. *Informaciona* revolucija načinila je nacionalne granice poroznim i relativizovala ulogu države. *Mediji* danas „smanjuju” svet i pretvaraju ga u „globalno selo”.

Globalizacija je deo mita, ali i deo realnosti. Ona je stvorila dva sveta: virtuelni i realni. U realnom svetu evidentni su procesi privredne globalizacije, tačnije: transnacionalizacije; s druge strane, činjenica je da se globalizuje i njen pandan – siva ekonomija zločina, trgovine drogom itd.

Nacionalna strategija razvoja? Imajući u vidu već pomenuti „globalni paradoks” i s obzirom na to da se većina transakcija odvija unutar nacionalnih tržišta i da resursima najvećim delom upravljaju domaći (privatni i javni) akteri, privredni rast (i razvoj) u najvećom meri zavisi od nacionalnih strategija. Nacionalna strategija razvoja u kontekstu globalizacije ipak je, dakle, moguća a ne samo poželjna, iako međunarodnim ekonomskim poretkom upravljaju odluke manje grupe razvijenih zemalja. Male i nerazvijene zemlje igraju epizodnu ulogu i mogućnosti njihovog uticaja veoma su ograničene.

Uloga države. Ipak, narodi koji žele da svoju sudbinu drže u svojim rukama – bročano veliki ili mali, bogati ili siromašni – trude se da definišu strategiju svog razvoja koja će im omogućiti da u meri koliko je to realno moguće budu subjekti, a ne puki objekti istorijskih zbivanja. U tom pogledu nezaobilazna je uloga države.

Protiv kohezivne centripetalne snage – *raison d’etre* države – često deluje niz, unutrašnjih i spoljnih, činilaca koji ugrožavaju njen opstanak. Od spoljnih činilaca nesumnjivo treba pomenuti promenu strateške ravnoteže u svetu. Ekonomski činiooci u celini igraju sve značajniju ulogu; oni utiču na političke odnose među državama mnogo više nego ranije. Država, s druge strane, ima dominantan, u ranijim razdobljima gotovo nezamisliv, uticaj na privredu. Kao rezultat javlja se ogroman pritisak – pre svega ekonomski moćnih država – da se izmeni politički značaj državnih granica, odnosno da se on prilagodi novoj svetskoj konstelaciji moći. Države mogu da prihvate da više ne upravljaju svojom sudbinom u ekonomskim poslovima, što nesumnjivo ozbiljno dovodi u pitanje i njihovu političku nezavisnost, ili da to odbiju i da time izazovu mere kolektivne odmazde i izolacije.

Nesumnjivo da je rešenje u svakovrskom otvaranju i funkcionalnom povezivanju država, pogotovo ako su one *male*. Pretpostavka za takvo uključivanje u međunarodno okruženje jeste i precizno definisanje

uloge države u svim njenim elementima¹⁰ i na svim nivoima i odgovor na klasične (teorijske, ideološke i praktične) dileme:

Samotok ili intervencija?

Odbrana ili obilje? I, konačno:

Rad ili pljačka? „Svetska istorija, shvaćena kao istorija država, borba je između dva i samo dva principa. Čovek ima dva, i samo dva načina, da sebi obezbedi potrebna dobra: ekonomski način obezbeđivanja dobara je rad, a politički pljačka. Ekonomski način znači: mir, slobodu, bratsku zajednicu, drugarstvo, humanost. Politički način znači: rat, neslobodu, egoističko društvo, dominaciju, varvarstvo.” Tako je pre skoro sedam decenija Franc Openhajmer¹¹ (Franz Oppenheimer, 1864-1943) apriorno antagonizovao politički i ekonomski domen na štetu prvog, a u prilog drugom.

¹⁰ Da li je savremena država država moći (*Machtstaat*) ili organ za vršenje javnih službi, da li je ona aparat (prinude) ili institucija (koordinacije)? Iskustvo sugeriše odgovor u skladu s jednim od Nejbzbitovih megatrendova: „i... i”, a ne „ili... ili”. Protivrečna priroda centralne agencije za obavljanje javne vlasti ne smeta joj da (potencijalno) bude korisna, dobra socijalna institucija. (Dobroj državi potrebni su dobri činovnici – kao što su dobrom društvu potrebni dobri pekari, dobri mesari, dobri učitelji... a dobre državnike da i ne pominjemo.)

Danas je, izgleda, opšteprihvaćen stav da efikasnost privrede umnogome zavisi od političkih institucija. S druge strane, pak, tvrdi se da privredni sistem utiče na kvalitet demokratije.

Šta država (kao politička institucija) radi u ekonomskom društvu? Ako je kapitalizam, shvaćen u logičkom (ne istorijskom) smislu kao optimalno (tačnije: jedino) ekonomsko društvo, onda bi tu država trebalo da podrži akumulaciju kapitala. Već je postalo opšte mesto da je akumulacija potrebna za rast svake privrede i razvoj bilo kojeg društva. Dakle, (dobra) država trebalo bi da obezbedi klimu za razvoj.

Pored ostalih obeležja (kapitalističke) države, tri njene odlike vredne su pomena: ona ima efektivni monopol prinude; njeni resursi kupuju se novcem iz oporezivanja; njene aktivnosti podležu vladavini prava. Ta tri institucionalna obeležja države omogućavaju akumulaciju kapitala. Ali ona se ni logički ni istorijski ne javlja nužno. Ne postoji tu nikakav automatizam. Postoji interakcija: ekonomski sistem zavisi od drugih institucionalnih sistema i podrške neekonomskih snaga. Kapitalistička država očigledno igra ključnu ulogu u obezbeđivanju takvih institucionalnih pretpostavki; ona je i čvorno mesto političke podrške; iako se ta podrška može identifikovati i u sferi širih razvojnih tendencija, njene konkretne ekonomske aktivnosti uvek su konjunkturne. Na njih, osim ekonomskih, utiču i politički i ideološki činoci. Njena ekonomska uloga, dakle, ne može se posmatrati odvojeno od njenih drugih zadataka koji uključuju: sopstvenu organizacionu reprodukciju, očuvanje unutrašnjeg poretka i teritorijalnog integriteta, te definisanje i tumačenje nacionalnog jedinstva, što sve skupa čini deo opšte nacionalne strategije opstanka i razvoja.

¹¹ Franz Oppenheimer, *System der Soziologie*, sv. 4, Jena, 1935.

Firme ili države? Danas, međutim, prevladuje mišljenje o privredi kao osnovnoj sferi sukoba interesa na globalnoj ravni. Mišljenja se razlikuju prema tome da li se kao primarni akteri sučeljavanja vide *firme ili države*, odnosno nacije. Transnacionalni liberali i geoekonomisti vode žestoke raspre oko toga, odevajući u novo ruho dva stoleća stare polemike o ulozi ekonomskih i neekonomskih činilaca (pre svega, države) u privrednom razvoju pojedinačnih zemalja.¹²

Zagovornici geoeconomike, na primer, Turou (Lester Thurrow), Prestovic (Clyde Prestowitz), tvrde da je posle hladnog rata glavna bitka ekonomska; ona se vodi između tri različita tipa nacionalnih kapitalizama (američkog, evropskog i japanskog). Konkurentnost je ključ, jer je globalizacija „igra s nultom sumom”; otud imperativ: „Mi” se moramo takmičiti s „Njima”. Postoji koherentno „Mi” nasuprot koherentnom „Oni”. Ne firme, nego mesta, nacije, države, blokovi međusobno konkurišu. Vizija je, dakle, (i) geografska. Ne poriče se sve veća međuzavisnost svetskih ekonomskih procesa; ali, „Mi” treba da odgovorimo na globalizaciju tako što ćemo biti *jači* u odnosu na naše konkurente. Tu se vidi i nova uloga države: ona *umesto države blagostanja* postaje *država konkurencije*.

Kritičari zameraju geoeconomistima da padaju u teritorijalnu zamku pretpostavljajući da se privrede mogu definisati – matematičkim jezikom rečeno – u diskretnim teritorijalnim terminima. Rejk (Robert Reich) se pita: ko smo to „Mi” u globalnoj svetskoj privredi? On veruje da se ideja konkurentnosti koristi za smanjenje državne regulacije (manje poreza) i za suzbijanje interesa radnika. Čomski (Noam Chomsky) tvrdi da je geoeconomika u stvari ideologija koja služi interesima bogatih pritiskanjem radnika da više rade za manju nagradu. Krugman (Peter

---

¹² Za progeoeconomске stavove vidi: Clyde V. Prestowitz, *Trading Places: How We Are Giving our Future to Japan and How To Reclaim it*, Basic Books, New York, 1989; Edward N. Luttwak, *From Geopolitics to Geoeconomics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce*, *The National Interest*, 20, 1990. George Friedman & M. Lebard, *The Coming War with Japan*, St. Martin's Press, New York, 1991; Lester Thurow, *Head to Head: The Coming Battle among Japan, Europe, and America*, William Morrow, New York, 1992 (2. izdanje 1996) i Edward N. Luttwak, *How to Win the Geoeconomic Struggle for Economic Supremacy*, Simon & Schuster, New York, 1993. Osim Koberovog članka (navedog u fusnoti 37) za kritiku geoeconomskih stanovišta videti i: Gearoid O Tuathail /Gerard Toal/, *Japan as Threat: Geo-economic Discourses on the U.S.-Japan Relationship in U.S. Civil Society, 1987-1991*, u: *The Political Geography of the New World Order*, ed. C. Williams, Belhaven, London, 1992.

Krugman) iznosi da je jednostavno netačno da vodeće nacije sveta u nekom značajnom stepenu ekonomski konkurišu jedna drugoj ili da se njihovi glavni problemi mogu pripisati neuspesima u konkurenciji na svetskim tržištima. Firme, a ne nacije (zemlje) takmiče se u globalnoj privredi. Geoeconomika služi nacionalnim, a ne transnacionalnim poslovnim interesima i vodi protekcionizmu.

Zagovornici transnacionalnog liberalizma su koalicije elita u liberalnim državama, međunarodne institucije i transnacionalne korporacije. Za njih su slobodna trgovina i otvorena tržišta ključ ekonomskog uspeha i prosperiteta. Prema njima: globalizacija je pozitivno dobro za sve: to je „igra s nenultom sumom” u kojoj svi dobijaju. Mešanje države u privredu je loše: protekcionizam ima katastrofalne posledice. Uloga države je da stvara najbolju poslovnu klimu za korporacije. Svet se sastoji od država koje su „prijateljske” ili „neprijateljske” prema tržištu. Opasnost nisu druge države već protekcionisti; neprijatelji drugih država su, u stvari, neprijatelji tržišta.

Kriza suvereniteta i kriza regulacije. Globalizacija pre svega znači deteritorijalizaciju: sredstva za proizvodnju, sredstva kredita, sredstva komunikacije i sredstva razaranja nisu više vezana za teritoriju države. Država mora da odgovori na globalizaciju tako što će se sama internacionalizovati. Internacionalizacija države znači da ona više nije ograničena na svoju teritoriju: a) države su uklopljene u međunarodne institucije (na primer: Međunarodni monetarni fond, Svetska banka, Svetska trgovinska organizacija); b) u borbi za opstanak države su zavisne i od globalnih tokova (na primer, od pristupa kreditu i od reputacije na finansijskim tržištima). Otud kriza suvereniteta i kriza regulacije: moć države da upravlja sopstvenom ekonomskom sudbinom nagrižena je, a, prema mišljenju transnacionalnih liberala, i sposobnost država i naroda da se odupru svetskom tržištu erodira: globalni finansijski sistem funkcionise van javne kontrole i van nacionalnog zakonodavstva, regulacija je svedena na najmanju meru, s obzirom na to da se pogoni lociraju u „neregulisanim” regionima i zapošljavaju najjeftiniju raspoloživu radnu snagu.¹³

¹³ Ima li u tom sumornom svetskom pejzažu izgleda za različitost i raznolikost, za univerzalna načela i pravila, za opšte vrednosti, za male, slabe i siromašne? Pesimisti ih ne vide (jer, kako opštu sudbinu tumači Uajldov /Oscar Wilde/ tkač: „U ratu, jaki od slabih prave robove, a u miru to čine bogati od siromašnih”), optimistički ozarena lica (političara) propovedaju veru u svetlu budućnost. A realisti? Oni – suču rukave!

Tranzicija: institucionalne reforme

Socijalne institucije. U neoklasičnoj (a jednim delom i u klasičnoj) ekonomskoj paradigmi konkurentsko tržište predstavlja sveobuhvatni institucionalni okvir: ono je scena na kojoj teče celokupni privredni život. Otud teorija tržišta predstavlja prototip teorije institucija. Dalji razvoj ove teorije kretao se u različitim pravcima: jedan se, na primer, bavio odnosima organizacija (interorganizaciona teorija), a drugi problemom legitimnosti. U društvu opšteprihvaćene „regulativne” ideje (na primer, rast blagostanja, sigurnost poretka, zdravlje) omogućuju „prirodnu” selekciju institucija, vrednovanje njihovog funkcionisanja, ukratko: legitimišu njihovo postojanje. Čim naučna disciplina „nadležna” za određenu instituciju istovremeno preuzme izučavanje i legitimiranje te institucije, ona postaje normativno delatna. Tako, na primer, uspeh ekonomske teorije tržišta ne počiva samo na njenim eksplikativnim kvalitetima nego i na normativnom značaju modela slobodne tržišne privrede u političkom i kulturnom sistemu Zapada, nezavisno od toga u kojoj meri realna tržišta odgovaraju teorijskim pretpostavkama. Ekonomska teorija ima moć da „konstituiše” poredak delujući u smislu legitimizacije izabranih premisa i stabilizujući očekivanja privrednih subjekata: sve dok su privredni subjekti orijentisani na model tržišne privrede, njima izgleda da ekonomski racionalno ponašanje obećava uspeh, tako da oni – u smislu „samoispunjenja proročanstva” (self-fulfilling-prophecy) – doprinose sposobnosti funkcionisanja tržišta.

U drugim pristupima (delu klasike, ekonomskom romantizmu i neoromantizmu, marksizmu i neomarksizmu, nemačkoj etičko-istorijskoj školi i novijem nemačkom istorizmu, starijoj i novijoj ekonomici blagostanja, različitim posebnim teorijama privrednog razvoja, a pre svega u različitim varijantama institucionalizma i neoinstitucionalizma) ekonomski problemi se posmatraju evolucionistički: najpre, smatra se da postoji širi spektar institucija koje omogućavaju koordinaciju ekonomskih i društvenih delatnosti,¹⁴ zatim da su one promenljivog karaktera.

Nesumnjivo je da vremenom, tj. nastajanjem sve većeg broja društvenih i ekonomskih ustanova, institucionalna struktura privrede i društva postaje sve složenija. U nekim slučajevima ove institucije dopunjavaju

¹⁴ Tri su osnovne institucije koordinacije danas: tržište, hijerarhija i mreža, smatra Tompson (Grahame F. Thompson, *Between Hierarchies & Market. The Logic and Limits of Network Forms of Organization*, Oxford U. P., Oxford, 2003).

konkurentsko tržište, a u drugim ga delimično ili potpuno zamenjuju. O nekim institucijama postoji eksplicitni sporazum i one su pravno kodifikovane. O drugim – koje obično nastaju spontano – postoji prećutna saglasnost. Dok neke vode optimalnim društvenim stanjima, druge su disfunkcionalne.

Opravdanje institucija. Iako se verovatno najčešće postavlja, pitanje funkcionalnosti socijalnih institucija nije i jedino koje se javlja u vezi s njihovom (društvenom) poželjnošću, odnosno njihovim teorijskim i praktičnim opravdanjem. Poželjnost se ovde ne shvata kao moralizatorski aksiom ili u smislu nekih nedovoljno određenih popularnih preferencija, odnosno kao masovna mobilizatorska parola. Pitanje – nešto pojednostavljeno – u stvari, glasi: da li je, s obzirom na određene kriterijume vrednovanja, društvo u kojem postoji određena institucija bolje (poželjnije) od istog tog društva u kome ta institucija ne bi egzistirala? Na taj način dolazi se do pitanja smisla neke socijalne institucije. Pitanje „čemu ova socijalna institucija?“ može se razmotriti sa različitih stanovišta – etičkog, političkog, ekonomskog,...

a) *Etičko opravdanje* može glasiti: ona je pravična;

b) *Političko opravdanje*: ona obezbeđuje demokratiju, slobodu, jednakost i slično; i konačno,

c) *Utilitarističko-funkcionalističko opravdanje*: ona vrši različite korisne društvene funkcije, na primer, obezbeđuje stabilnost društva. U meri u kojoj eliminiše troškove društvenih konflikata, ona se može smatrati društveno efikasnom. Ako obezbeđuje i ekonomsku efikasnost, njena opravdanost biće visoko rangirana, jer povećanje ekonomske efikasnosti, u načelu, poboljšava uslove za ostvarenje drugih (na primer, socijalnih) zahteva.

Nesumnjivo je da funkcionisanje socijalnih institucija podrazumeva i izvesne troškove. Stoga se, u praktičnoj ravni, javlja potreba sameravanja najšire definisanih društvenih koristi i društvenih troškova pojedinih socijalnih institucija.

Institucije: sredstvo prilagođavanja promenama. Promene, međutim, ne bivaju inicirane samo reformama. One su obeležje gotovo svih poznatih društava i privreda. Da bi obezbedile njihov opstanak i razvoj, socijalne institucije moraju da reše čitav skup problema koji nastaju evolucijom privrede i društva. Svaki problem generiše potrebu za nekom adaptivnom tvorevinom, tj. za društvenom institucijom. To se odnosi

i na ekonomske probleme: svaki ekonomski problem zahteva socijalnu instituciju koja bi ga na odgovarajući način rešavala.

Ona društva koja uspeavaju da stvore adekvatan sklop društvenih institucija opstaju i napreduju; ona kojima to ne polazi za rukom posrću i (pro)padaju. Onespokojava činjenica da se ono što je uspešno u rešavanju današnjih problema može pokazati potpuno neprimerenim kao odgovor na izazove sa kojima će se društvo suočiti sutra („šok budućnosti”).

Institucije su, dakle, sredstvo prilagođavanja promenama. Bez njih društva ne bi mogla da opstaju i da se razvijaju. U tom smislu stepen otvorenosti nekog društva prema promenama, odnosno *institucionalna inovativnost*, određuje i stepen njegovog dinamizma. Adaptibilnost, odnosno fleksibilnost, nekog društva definisana je njegovim „agregatnim stanjem”:¹⁵ promenom „agregatnog stanja” reformsko (revolucionarno) društvo može se lako pretvoriti u ukočenu zgradu; pri tome verovatno ne treba podsećati na Fečerov (I. Fetscher, 1920-) iskaz da „buru (promena) lakše izdržavaju savitljive breze nego kruti stubovi”.

Osnovna objašnjenja rasta institucija. Promene se dešavaju u konkretnom vremenu i prostoru, u konkretnom društvenom okruženju. Stoga analiza institucija mora biti situirana u specifičan socioistorijski kontekst. Posmatrano istorijski (tačnije: sa stanovišta istorije ideja), dva su osnovna tumačenja rasta institucija:

- a) kolektivističko i
- b) organsko.

Protagonisti kolektivističkog objašnjenja nastanka institucija (na primer, neoinstitucionalisti poput Komonsa; J. R. Commons, 1862-1945) vide društvene institucije kao izraz svesne kolektivne akcije racionalnih ekonomskih aktera. U ovoj interpretaciji „kolektivna akcija” i „negocijativna psihologija” treba da zamene „atomističku maksimizaciju” *à la* Adam Smit. To ni u kom slučaju ne znači da nestaje individualna

¹⁵ „Agregatno stanje” stoji ovde kao uslovna metafora za spoj „realnih činilaca” („okolnosti”) i „stanja svesti” („mudrosti”). U pristupu izučavanja socijalnih i ekonomskih fenomena obično se smatra da (ekonomske) okolnosti (koje su odraz tehnologije) i mudrosti (tj. čovekove ideje i razumevanje sveta koji ga okružuje) predstavljaju fundamentalnu dihotomiju. U društvima koja se razvijaju okolnosti (ili „događaji” u Uajthedovoj /Whitehead/ terminologiji) i mudrosti (ili „ideje”) imaju sopstvene, relativno nezavisne, tokove. Ipak, moguće je da se realni faktori i ideje tako sretnu da proizvedu promenu agregatnog stanja jednog društva.

akcija; socijalna institucija se javlja kao kolektivna akcija koja kontroliše individualnu akciju.

Mengerovo (C. Menger, 1840-1921) objašnjenje nastanka i rasta institucija sušta je suprotnost neoinstitucionalističkoj interpretaciji. On smatra da institucije izrastaju iz egoistične akcije mnoštva pojedinačnih ekonomskih aktera. One nastaju „organski” (spontano), a ne na osnovu kolektivnog plana ili opšte volje. Upravo kao što „nevidljiva ruka” Adama Smita može na decentralizovan način da vodi privredne aktere do Pareto optimalne kompetitivne ravnoteže, može ih dovesti i do toga da kreiraju društvene institucije koje će omogućiti njihovu interakciju u slučajevima kada kompetitivni ishodi nisu optimalni. Drugim rečima, (neo)klasična ekonomska nauka bavi se samo jednom institucijom – tržištem – koja izrasta organski iz maksimizatorskog ponašanja individualnih aktera. Međutim, osim tržišta, javljaju se i brojne druge institucije, norme i pravila koja doprinose optimalnoj alokaciji resursa.

Novija ekonomika blagostanja u svojoj pozitivnoj verziji upravo izučava efekt socijalnih institucija na alokaciju resursa. S njom povezana normativna ekonomska teorija komparativno istražuje socijalne institucije – ona ne samo da upoređuje i rangira društvena stanja, niti samo propisuje optimalnu alokaciju resursa, nego rangira i sistem pravila koja diktiraju društveno ponašanje.

Time se želi reći da nisu važna samo socijalna stanja nego se ističe da su značajni i postupci kojima se do njih dolazi. Važna je, dakle, i supstancijalna i proceduralna racionalnost. Teži se i optimalnim stanjima i optimalnim pravilima igre koja će voditi željenom cilju.

Ako za trenutak zamislimo grupu ljudi koji kao svemoćni društveni planeri („demijurzi”) poseduju moć kreiranja strukture privrede i društva po svojoj želji, postavlja se pitanje: kako bi privreda i društvo u tom slučaju izgledali? U njima bi se nesumnjivo postavila neka opšta pravila i principi kojih bi se članovi društva morali pridržavati. Ova pravila bi se zakonom kodifikovala, a mogao bi se propisati i tip ponašanja prihvatljiv u specifičnim situacijama.¹⁶

¹⁶ Rols (J. Rawls, 1921-) se bavio tim problemom. On traga za skupom pravila koja treba da čine osnovu ugovora sklopljenog među sebičnim, maksimalistički nastrojenim društvenim akterima, a s kojima bi se oni saglasili u uslovima „vela neznanja”; drugim rečima: živeći i delajući u mraku neznanja, tj. u odsustvu informacija, odnosno u uslovima neizvesnosti.

U tržišnim i mešovitim privredama uloga države sastoji se u tome što ona deluje kao akter koji propisuje skup zakona i pravila ponašanja koja na optimalan način ograničavaju strategiju pojedinačnih društvenih, odnosno ekonomskih aktera. Cilj je da strukturišu kompetitivne društvene i ekonomske situacije koje će unapređivati društvenu dobrobit uz očuvanje individualnog suvereniteta.

Društvene institucije su, naime, informacioni „izumi” kreirani zato da dopune informacioni sadržaj kompetitivnih cena, kada cene nisu dovoljne da koordiniraju ekonomsku aktivnost. Njihov informacioni sadržaj može se meriti Šenonovom (Shannon) merom entropije. Socijalne institucije su, dakle, „izumi” koji minimizuju entropiju i pomažu da se stvori red iz haosa koji bi postojao da njih nema. Samo one socijalne institucije zaslužuju da se ocene kao efikasne koje problem, čijem rešavanju su namenjene, mogu da reše uz minimalnu upotrebu resursa.

Jednostavna podela institucija na organske (spontane) i eksplicitne (planske) ne implicira samo način njihovog nastanka nego i tip problema koji one treba da reše. Ulman-Margalit (E. Ullman-Margalit)¹⁷ svrstala je situacije i probleme iz kojih mogu da proiđu društvene institucije u tri tipa. To su:

- a) problemi koordinacije;
- b) problemi tipa zatvorenikove dileme;
- c) problemi očuvanja *statusa quo*.

Ove tri kategorije problema pokrivaju velik broj empirijski relevantnih slučajeva, ali ne sve. Njima treba, svakako, dodati i probleme tipa kooperativne igre, što kategorijalnu listu problema čini prilično iscrpnom, iako ne i potpunom.

Reforme institucija u socijalizmu. Smatralo se da su institucije socijalističke privrede – u osnovi – kooperativnog karaktera. Specifičnost socijalističkog sistema ogledala se u njegovom svesnom (programskom) oblikovanju, nasuprot manjoj ili većoj spontanosti („organskom rastu”) prethodnih sistema. Ovo tim pre ako je socijalistička privreda inaugurisana svesnom političkom – revolucionarnom – akcijom. Stoga su se institucije socijalističke privrede zamišljale kao izraz svesne revolucionarnih subjekata. Socijalistička privreda, međutim, imala je – bar deklarativno – i značajne *metaekonomske* zadatke (koji nisu postavljeni ranijim privredama kao *neposredan*

¹⁷ E. Ullman-Margalit, *The Emergence of Norms*, Oxford University Press, New York, 1978.

zahtev): da bude pravična (neeksploatatorska), da obezbeđuje jednakost, slobodu, demokratiju, opštu emancipaciju... Nesumnjivo, bitnu pretpostavku ostvarenja ovih strateških (revolucionarnih) ciljeva čini relativno razvijena materijalna osnova. Otud funkcija ekonomske efikasnosti institucija socijalističke privrede nimalo ne gubi na značaju. Naprotiv, da nije tako, moglo bi se i ekonomsku efikasnost proglasiti dekretom ili bilo kojim voluntarističkim aktom. Praksa (i realnog i samoupravnog) socijalizma veoma upečatljivo je pokazala da se ta efikasnost ne može obezbediti nikakvim deklaracijama ni normativnim entuzijazmom. Ona je najvećim delom determinisana dostignutim stepenom (i strukturom) ekonomske razvijenosti. Taj element ukazuje na nužnost uvažavanja *genetičkog* aspekta u kreiranju institucija socijalističke privrede. Ali, kao što je već rečeno, za razliku od ostalih privreda, socijalistička privreda je i *teleološki* „impregnirana”. Ona je, dakle, s jedne strane, definisana pomoću teleološkog principa (u smislu transcedencije postojećeg), a, s druge strane, u nju je nužno ugrađen i genetički princip, odnosno princip ekonomske efikasnosti (racionalnosti privređivanja). U tome se sastojala fundamentalna protivrečnost socijalističke privrede, odnosno to je bio jedan od uzroka sloma socijalističkog sistema.

Tranzicije: Iz kapitalizma u komunizam i... natrag? Prelaz od feudalizma ka kapitalizmu prva je novovekovna tranzicija. Druga se desila u državama gde je pobedila komunistička revolucija, a treća je postkomunistička.

Prelaz iz kapitalizma u komunizam (u zemljama gde se odigrao) izvršen je prevratom; privatna svojina je podržavljena, udarničko takmičenje u funkciji ostvarenja ciljeva utvrđenih centralnim planom zamenilo je tržišnu konkurenciju, političko višestranačje ustupilo je mesto partijskom monizmu,...

Implozijom komunizma ponovo se otvorio problem tranzicije. Tranzicija u pretkomunizam ili u postkomunizam? To nesumnjivo zavisi od istorijskog, političkog, socijalnog i kulturnog konteksta različitih tranzicijskih zemalja. Determinante nisu samo internog karaktera. Tu je i „svetski kapitalistički sistem”.

Tranzicija iznosi sve probleme bivših reformi na površinu; ona ne samo da ih pokazuje u ogoljenom vidu nego podrazumeva i nove ambicije i ciljeve koje treba ostvariti u nepovoljnijem unutrašnjem i međunarodnom okruženju. Otud je tranzicija, objektivno posmatrano, teži i složeniji

problem nego što su to bile ranije reforme.¹⁸ Natan (R. Nathan) i Hofman (E. Hoffmann) razmatrajući mogućnosti stvaranja modernog federalnog sistema (u tada još postojećem SSSR-u) ističu: „Moglo bi se pokazati da su sovjetski i istočnoevropski reformatori jedinstveni u modernoj istoriji u pokušaju da brzo i u isto vreme pređu s unitarističkog na federalni poredak, s jednopartijske na višepartijsku strukturu, sa centralizovane na tržišnu privredu, i sa gušenja na izražavanje nacionalnog identiteta.¹⁹ Svaki od ovih ciljeva je težak; većina bez premca; svi su za raspravljavanje; a kombinacija svih ovih faktora – posebno njihovih nepredvidivih učinaka jedan na drugog – zadaje strah.”²⁰

Privredne reforme. S obzirom na to da su reforme u bivšim socijalističkim sistemima gotovo uvek bile iznuđivane padom proizvodne

¹⁸ Stoga donekle treba imati razumevanja za sporosti u rešavanju problema u privredama zemalja u tranziciji. Nije čudo da te privrede izgledaju nekim analitičarima kao pas dr Džonsona: niko se ne čudi što on hoda na zadnjim nogama, nego se čudi što uopšte hoda.

¹⁹ Taj problem se mora razmotriti u kontekstu opšteg pitanja koje je postavio Kilmanseg: „Koliko pluralizma podnosi demokratija?” Kilmanseg smatra da je „neophodno... napraviti razliku između najmanje tri vrste pluralizma: pluralizma interesa, pluralizma vrednosti i pluralizma identiteta...”

– Pluralizam interesa bavi se pitanjem: kako podeliti deljiva dobra?

– Pluralizam vrednosti bavi se pitanjem: koje vrednosti treba da važe?

– Pluralizam identiteta bavi se pitanjem: koga uključuje reč ‘mi’? S kim ja činim zajednicu?”

Kilmanseg smatra da „demokratija podnosi priličnu količinu pluralizma interesa; teže joj ide sa pluralizmom vrednosti, a najteže sa pluralizmom identiteta” (Peter Graf Kielmansegg, *Koliko pluralizma podnosi demokratija? Gledišta*, 3-4, 1991, str. 38)

„Zašto je to tako? Tamo gde je reč o udelu u deljivim dobrima postoji mogućnost sporazuma i kompromisa. A pravila demokratskog političkog procesa su relativno pogodna za realizovanje takvog sporazuma. Slične mogućnosti sporazuma i kompromisa ne postoje kada je reč o vrednostima. Odluke u sukobima vrednosti moraju slediti imperativ ‘ili... ili’, one ne mogu slediti udoban put ‘kako ovo tako... ono’. Vrednosti imaju za ljude drugo, egzistencijalnije značenje nego interesi; zbog toga je u ovom području mnogo teže formirati njihovu sposobnost za toleranciju. Pluralizam identiteta konačno znači da nedostaje ‘mi’ – svest. Ali time je stavljena pod znak pitanja spremnost da se zajednička pravila igre prihvate kao obaveza za nas i za druge i u slučaju poraza. Tako je od samog početka demokratski konsensus ugrožen u svojoj suštini.” (P. G. Kielmansegg, *op. cit.*, str. 39)

²⁰ Richard P. Nathan & Erik P. Hoffmann, *Savremeni federalizam, Gledišta*, 3-4, 1991, str. 37.

aktivnosti i ekonomske efikasnosti, najčešće se kao njihov cilj navodio „prelaz od ekstenzivnog na intenzivniji” način privređivanja. To samo po sebi nije beznačajno, iako se odmah postavlja pitanje ostvarivosti i ovako usko definisanog cilja. Naime, neracionalno privređivanje najčešće je simptom otvorenih brojnih društvenih problema. Umnogostručenje teškoća u privredi dovodi u pitanje osnove privrednog sistema i strategije razvoja, a niz društvenih konflikata nužno nameće preispitivanje gotovo svih komponenata društvenog života. Prema tome, reforma ne može da se shvati samo kao ekonomski proces čiji je cilj povećanje stope rasta ekonomskih agregata – ona je i društveni proces u kojem se sukobljavaju zahtevi heterogenih slojeva stanovništva. Ishod tog procesa zavisiće od „količine” socijalne moći kojom reformatorski slojevi raspolažu, odnosno od tipa društva u čijem kontekstu se reforma realizuje.

Verovatno da će ishodi biti različiti ako se reforma uvodi i ostvaruje u kontekstu „ekonomskog”, „političkog”²¹ ili nekog drugog tipa društva (na primer, „informativnog”). Ovde je reč o „čistim” modelima društva, a ne o realnim društvima koja čine različite kombinacije modela. U ekonomskom društvu ekonomska moć predstavlja izvor društvene moći; u političkom društvu moć izvire iz političke moći, dok je u tehnološkom društvu društvena moć zasnovana na monopolu nad (pre svega, tehnološkim) informacijama. Ovakvo (uslovno) razlikovanje tipova društava nužno je zbog formulisanja različitih strategija (primerenih tipu društva) za (uspešnu) realizaciju reformskih projekata. U stvari, ovde se daje implicitno i odgovor na pitanje koja vrsta reforme u kom društvu ima prioritet.

Reforme, ekonomska efikasnost i raspodela moći. Ako je reč o reformama društava u kojima dominira politika, nesumnjivo je da se i ključ ukupnih promena nalazi u ovoj oblasti. Pod pretpostavkom da se pitanje političkih reformi na neki način reši, na dnevni red stupaju institucionalne inovacije u ekonomskom domenu. Svaka institucija iz paketa privredne reforme treba da bude proverena sa stanovišta ekonomske efikasnosti i optimalnosti. Različite institucije na različit način doprinose pojedinim tipovima ekonomske efikasnosti i optimalnosti.

---

²¹ S obzirom na to da je u bivšim socijalističkim društvima dominirala politika (svaka, pa i ekonomska, moć izvirala je iz političke moći), nesumnjivo je da se i ključ ukupnih promena nalazio u ovoj oblasti. Svaki uspeh ekonomske reforme dovodio je do podiranja postojećeg političkog monopola, tako da su sve privredne reforme u bivšim socijalističkim zemljama (p)ostale „priče s tužnim krajem”.

Pokazatelji ekonomske efikasnosti i optimalnosti mogu se relativno precizno meriti, a time i utvrditi individualni doprinos pojedinih institucija opštoj efikasnosti. Taj doprinos se ne može posmatrati izolovano od:

a) čitavog *motivacionog kompleksa* individualnih aktera, tj. od pitanja (ekonomske i neekonomske) pobude i prinude, kao i od

b) već pomenutog pitanja *raspodele moći u društvu i privredi*.²²

Naime, u uslovima relativno slobodne utakmice, ne pobeđuju samo ekonomski efikasniji nego i moćniji subjekti. A veća moć može da bude zasnovana ne samo na većoj efikasnosti, nego i na nekom monopolu. Otud potreba društvene kontrole moći. Potreba za društvenom kontrolom moći javlja se u jednom slučaju iz ekonomskih a u drugom iz političkih razloga:

a) Preterana koncentracija i monopolizacija kapitala može da onemogućiti njihovu dalju racionalnu upotrebu i reprodukovanje a i da podstiče rentijerstvo i parazitizam;

b) Akumulacija ekonomskog bogatstva teži da podrije demokratske političke procese, stoga ona mora biti kontrolisana.

Zato reformska strategija nužno podrazumeva i specifične institucije društvene kontrole društvene (ekonomske i političke) moći. U suprotnom, neformalni, lobistički način ponašanja i odlučivanja postaje dominantan: privredni, politički i uopšte društveni tokovi – kao ponornica – sa svetlosti dana povlače se pod zemlju.

Izbor unutar postojeće strukture. Tradicionalna ekonomska analiza, bez obzira da li u maršalovskoj (A. Marshall, 1842-1924) ili valrasovskoj (L. Walras, 1834-1910) varijanti, nastoji da objasni izbor ekonomskih aktera, njihovu interakciju i rezultate međusobnog delovanja – sve unutar postojeće pravno-institucionalno-konstitucionalne strukture. Normativna razmatranja zasnovana su na kriterijumu efikasnosti teorijske ekonomike blagostanja, a ekonomskopolitičke opcije se vrednuju na osnovu tih kriterijuma. Analitičar ekonomske politike rezultate analize prezentuje, eksplicitno ili implicitno, nosiocima ekonomskopolitičkih odluka koji onda iz raspoloživog skupa alternativa prave izbor. U ovom slučaju analitičar politike neposredno, a teoretičar posredno, savetuju državne nosioce (tekuće) politike.

²² Reforma je, pre svega, preraspodela moći. U dokumentima koji se osnova ove rasprave izostali su elementi koji bi ukazivali na staru, predreformsku, i novu, postreformsku, konfiguraciju moći u Crnoj Gori i njen uticaj na alokaciju resursa.

Izbor alternativnih skupova pravila. Nasuprot tome, konstitucionalna politička ekonomija nastoji da objasni funkcionalna obeležja alternativnih skupova pravno-institucionalno-konstitucionalnih pravila koja ograničavaju izbor i aktivnosti političkih i ekonomskih aktera. U tom smislu, konstitucionalna politička ekonomija podrazumeva kompleksnija istraživanja nego tradicionalna (ortodoksna) ekonomika; ona mora inkorporirati njene nalaze zajedno s rezultatima drugih, manje rafiniranih, disciplina.

Upravo zbog toga što analizira alternativne skupove pravila, konstitucionalistički ekonomist, nema šta da ponudi političkom akteru koji dela unutar definisanih pravila; u tom smislu konstitucionalna politička ekonomija i nije *policy science*. Na drugom nivou, međutim, celokupna analiza ima za cilj da pruži smernice onima koji učestvuju u raspravi o ustavnim promenama. Drugim rečima, konstitucionalna politička ekonomija nudi savet članovima (imaginarnog ili stvarnog) konstitucionalnog konventa, dok tradicionalna makroekonomska nauka daje savete političarima zaduženim za ekonomsku politiku.

U stvari, razlika u pristupu sastoji se u ispitivanju samih ograničenja, nasuprot analizi izbora unutar ograničenja. Kao što ova terminologija sugeriše, pažnja tradicionalne ekonomske nauke usmerena je gotovo isključivo na onaj drugi problem, dok je analiza svojstava alternativnih skupova pravila (ili ograničenja) domen konstitucionalne političke ekonomije.

Premoderna, moderna, postmoderna. Aktuelno *integriranje u svet* tranzicionih privreda i društava ne može se razumeti izvan krupnih istorijskih zbivanja u dvadesetom veku. I u definisanju strategije reforme potrebno je osloniti se i na iskustva iz prethodnog perioda. To ne podrazumeva samo izvlačenja pouka iz sopstvene i tuđe (privredne) istorije, te iz primene različitih strategija razvoja, nego uključuje i analizu za ovo podneblje specifičnih pojava „dugog trajanja” (*longue durée*; Brodel /Fernand Braudel/²³ 1902-1985). Treba takođe imati na umu i to da se pri rešavanju pitanja strategije razvoja, odnosno reformisanja privrede i društva, plaća i cena duge agonije konfliktnog sistema druge Jugoslavije, raspada te države, rata, sankcija,... Nužno, dakle, u tranziciji – koja sama po sebi predstavlja korenit (i skup) ekonomski, politički, socijalni

---

²³ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Armand Colin, Paris, 1949. (2. izd. 1966)

i kulturni preobražaj – simultano se rešavaju problemi *premoderne*, *moderne* i *postmoderne*.²⁴

Pri svakom uključenju u svet, ne treba smetnuti s uma da (i) tamo bespoštedno vladaju *interes*,²⁵ *moć* i *prinuda*... O tome posebno može da svedoči ovaj deo sveta, jer, kao što to konstatuje Nagorni (Andrew Nagorny),²⁶ Balkan je kroz istoriju bio šahovska tabla za spoljne sile. Međutim, tvrdi on, život je nepravedan, rat je nepravedan i novi svetski poredak je nepravedan. On veruje da će nova Evropa pripadati onima koji budu trijumfovali nad svim tim nepravdama i – koji ne budu dozvolili da njihovi unutrašnji sukobi izmaknu kontroli.

Koncept razvoja

Nasleđe. Klasične politekonomske teorije razvijane su uglavnom u rano industrijalizovanim anglosaksonskim društvima Severne Amerike i Zapadne Evrope – u liberalnim demokratijama, u kojima se imućna srednja klasa učvrstila do sredine 19. veka. Izvan ovog kruga ne nalaze se samo zemlje tzv. trećeg sveta nego i zemlje kontinentalne Evrope koje su imale

²⁴ To nesumnjivo pogoršava stanje, što ne znači da nema izlaza. Ako se mudro iskoriste najnovija dostignuća (informatičke) tehnologije, organizaciona inovativnost, preduzetnički talent i uopšte kreativnost, to može da se pokaže i kao komparativna prednost razvojnih pridošlica (*latecomer-a*). Pitanje strategije razvoja nije pitanje jedne ideologije, a još manje jedne stranke, to je pitanje opstanka i modernog razvoja. Ono se rešava zato da bi se iz stalnog vanrednog stanja najzad došlo u stanje koje omogućava normalan materijalni i duhovni razvoj. Dugoročno posmatrano ono je prvenstveno ekonomsko i kulturno pitanje. Ne treba posebno isticati da je pre svega reč o proizvodnoj kulturi kao osnovnoj pretpostavci razvoja.

Eumonika uči da nema kvalitetnog i stabilnog razvoja bez jakog, pluralnog, društva s autonomnim sferama čiji se razvoj vrednuje merilima imanentnim tim sferama. Svako društvo ako (se) želi da bude „ozbiljno i odgovorno” (s jasnim i unapred utvrđenim pravilima ponašanja) treba da krene u tom pravcu.

²⁵ Moderni racionalizam (nasuprot strastima i heroizmu romantizma) doneo je univerzalizaciju interesa i njihovu legitimizaciju. I to ne samo kao legitimnost interesa opstanka i razvoja, tj. poboljšanja života pojedinca i zajednice, nego i, s obzirom na realnu konstelaciju moći, kao legitimnost interesa potčinjavanja, iskorišćavanja i uništenja drugih (slabijih). „Ako vidimo da pobeđuje Nemačka, mi treba da pomognemo Rusiju, a ako vidimo da pobeđuje Rusija, mi treba da pomognemo Nemačku, da bi ih se što više međusobno poubijalo”, rekao je u američkom Senatu Hari Truman (Harry S. Truman; *U. S. Week*, 5. jul 1941) dajući paradigmatičan primer shvatanja interesa velikih moćnika.

²⁶ Andrew Nagorny, Yugoslav Lessons, *Newsweek*, 11. 6. 1992.

različito filozofsko i političko nasleđe i – po pravilu – i različita razvojna iskustva u 19. i 20. veku. Među zajednička obeležja tih zemalja treba ubrojiti dužu vladavinu apsolutizma, pravnu i filozofsku tradiciju koja naglašava prava države i vladara, slabu trgovačku i industrijsku srednju klasu (zavisnu od domaće oligarhije ili aristokratije ili od spoljne političke i ekonomske podrške) i tome korespondirajuću krhku tradiciju liberalizma.

Ove zemlje su morale da – ideološki, razvojno i diplomatski – odgovore na probleme koje su im nametnuli postojanje i uticaj jezgra moćnih, industrijski razvijenijih država.

U rano razvijenim zemljama, kao i u onima koje su kasnije otpočele s modernim razvojem, nezavisni uticaj politike i postojanje moći u ekonomskom sistemu, bile su teme kojima su se rado bavili kritičari liberalizma. U razvijenim kapitalističkim društvima prevladuje ideja o moći unutar ekonomskog sistema, dok je u zemljama u kojima je razvoj usledio kasnije naglasak na presudnom uticaju političkog poretka (države) na ekonomski poredak. U prvom slučaju rasprava se vodi o postupnim reformulacijama pluralizma, o sve većoj diferencijaciji resursa i šansi na tržištu, o argumentima onih koji zastupaju (čisto) tržište i onih koji se zalažu za redistributivnu i regulativnu intervenciju države. Država se posmatra kao sredstvo za rešavanje problema koje stvara društvo, a ne kao organski entitet koji sledi posebnu, višu i imanentnu, misiju vezanu za nacionalnu sudbinu.

U zemljama koje su kasnije stupile na put razvoja teorija teži da bude više deterministička, smatrajući pri tom ili da politički poredak određuje ekonomski ili obrnuto. S obzirom da je politička moć centralizovana i da srednja klasa ne konstituise značajnu nezavisnu koncentraciju ekonomske moći, postoji težnja da se politika vidi kao igra s nultom sumom, a najubedljivije teorije su one koje naglašavaju konflikt, dominaciju, eksploataciju i isključenje. Determinističke teorije koje ističu primarnu potrebu održanja reda i poretka otimaju se za slavu s determinističkim teorijama koje – jednako isključivo – naglašavaju potrebu za osvajanjem vlasti i osvetom. Beskompromisna simplifikacija i strasno insistiranje na subordinaciji jedne sfere drugoj odražava polarizaciju i osnovnu preokupaciju – *držanje (posedovanje) vlasti* – koja je glavno obeležje same političke sfere.

Definisanje razvoja. Privredni razvoj, u najopštijem smislu, definiše se kao povećanje složenosti privrede. *Društveni razvoj* se određuje kao porast kompleksnosti društva. Povećana složenost nastaje u procesima istovremene diferencijacije i integracije privrede i društva.

Nov koncept razvoja uključuje sve dimenzije pokušavajući da ih posmatra *u totalitetu*. Nova paradigma u znatnoj meri se razvila na kritici teorije modernizacije u najširem smislu. Paradigma modernizacije zasnovana je na induktivnim uopštavanjima izvesnih aspekata prošlosti razvijenih zapadnih industrijalizovanih zemalja²⁷ i kao da se inspirisala poznatim iskazom iz *Kapitala* Karla Marksa (Karl Marx) da „zemlja koja je industrijski razvijenija pokazuje manje razvijenoj sliku njene sopstvene budućnosti”. Ključni stav alternativne paradigme glasi: nerazvijenost je neodvojivi deo istog onog procesa koji je doveo do razvoja u sadašnjim razvijenim industrijskim zemljama. Na osnovu toga, nova paradigma upućuje neoklasičnoj analizi privrednog razvoja sledeće zamerke: a) odsustvo istorijske specifikacije koje vodi površnoj i mehanicističkoj analizi pojava oblika; b) odsustvo socijalne analize, i, c) neuvažavanje značaja prostorne strukture u procesu razvoja.

Razvoj kao modernizacija. Krajnje uska ekonomska interpretacija razvoja koja je dominirala u ranoj fazi moderne istorije ideja o razvoju, kasnije je znatno ublažena i relativizovana. Ta tendencija javila se usled potrebe da se uporedo s privrednim rastom izazovu i promene društvene, političke i psihološke prirode. Razvoj, još uvek u smislu privrednog rasta, počeo se posmatrati kao deo mnogo šireg procesa društvene promene nazvane modernizacijom.²⁸

²⁷ Otud raniji izrazi: evropeizacija, pozapadnjačavanje (vesternizacija), ili čak civilizovanje („uljudivanje”); svi izrazi koji su prethodili „modernizaciji” zvučali su uvredljivo, odnosno „politički neprihvatljivo”. Stoga je bilo potrebno naći termin koji ne bi bio diskriminišući: „izraz modernizacija je delovao privlačno upravo zbog njegovog neodređenog, uopštenog, mnogoznačnog i amorfno karakteru; osim toga reč je budila posve pozitivne asocijacije”. (Hans-Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1975, str. 11).

²⁸ Prema Lerneru (Lerner), jednom od najpoznatijih teoretičara modernizacije: „Modernizacija je proces društvene promene u kome razvoj čini ekonomsku komponentu. Modernizacija stvara takvo društveno okruženje u koje je proizvod po glavi stanovnika efektivno inkorporisan. Za efektivnu inkorporaciju, glave koje proizvode (i troše) rastući proizvod moraju toliko dobro razumeti i prihvatiti nova pravila igre da bi mogle da poboljšaju sopstveno proizvodno ponašanje i da ga rašire u čitavom društvu... Ovaj preobražaj u percipiranju i realizaciji ponašanja koje je usmereno ka bogatstvu, sadrži ništa manje nego preoblikovanje i usvajanje svih društvenih vrednosti, kao što su moć, poštovanje, ispravnost, privrženost, blagostanje, veština i prosvetćenost.” (Daniel Lerner, *Social Aspects of Modernization*, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan, D. L. Sills, ed., New York, Vol. 10, str. 387).

U koncepciji razvoja kao modernizacije osnovni naglasak je stavljen na pitanje usađivanja u pojedince vrednosti i ponašanja orijentisanih prema bogatstvu. U tome se, uglavnom, i sastoji problem „razumevanja i prihvatanja novih pravila igre privrednog rasta”. Investicije u obrazovanje, odnosno u ljudske resurse u najširem smislu, pojavile su se kao osnovni kritički činilac društvene promene. Novi epitet – „društveni” – pridodat je razvoju, što je trebalo da ispravi ranije jednostavno poistovećivanje razvoja s privrednim rastom. Nedovoljno razvijene zemlje koncentrisale su ogromne napore i sredstva u škole, bolnice, stanove, masovne medije i slično, kako bi postale „moderne”. U socijalnom razvoju, međutim, nerazvijene zemlje su bile manje *kritične* prema njegovom *sadržaju* nego prema njegovoj *formi*. Ekspanzija socijalnih institucija značila je direktno prenošenje obrazaca ponašanja i sistema vrednosti razvijenih zemalja (*efekt ugledanja*), a to je dovelo do *revolucije rastućih očekivanja*, posle koje je brzo došla i *revolucija rastućih razočaranja i frustracija*. Pored toga, socijalna dimenzija nije doprinela očekivanoj dinamici ekonomske dimenzije razvoja. Nova pravila igre imala su i svoju potrošnu dimenziju: modernizacija je i ovde negovala njoj primerene potrebe i težnje. Naglo porasli apetiti za potrošnjom izvesnih „modernih” dobara i usluga, koje je ona podsticala, stvorili su izrazito nezadovoljstvo tradicionalnim uslovima života, posebno u seoskim područjima. Ishod je poznat: ogroman egzodus ljudi s tih područja u gradske industrijske centre. Oskudica radne snage u poljoprivredi postoji istovremeno s ogromnom urbanom nezaposlenošću. Ta neravnoteža ima dalekosežne posledice: sve veća pauperizacija onih koji su ostali na selu i onih koji su uhvaćeni u zamku hronične gradske nezaposlenosti. Istu težinu ima i problem sve veće nesposobnosti zemalja koje se „modernizuju” – da prehrane svoje stanovništvo. Više nego ikad ranije, razvoj kao modernizacija dovodi do dohodovnih *nejednakosti* među pojedincima, socijalnim grupama, urbanim i ruralnim područjima. U takvim uslovima, suprotno svim očekivanjima, rastu i ekonomski i socijalni dualizam. Oba se upečatljivo manifestuju u sve većoj *nezaposlenosti*.²⁹

²⁹ To je vodilo shvatanju razvoja kao distributivne pravde. Široko rasprostranjeno siromaštvo i beda postali su vidljivi i opipljivi i zahtevali su akciju zasnovanu na drugačijem viđenju razvoja. Razvoj je počeo da se sagledava ne više samo kao rast dohotka po stanovniku, nego kao distributivna pravda, tj. kao proces smanjenja masovnog siromaštva, povećanja zaposlenosti, redukovanja nejednakosti u raspodeli, odnosno kao zadovoljavanje osnovnih potreba.

Jezik reforme. Da li je reformi potreban pi(*)ar?

„Sva državna uređenja,..., imaju svoj sopstveni govor, kao da je svako od njih živo biće: jedan je govor demokratije, drugi oligarhije, a drukčiji opet monarhije;... A ono državno uređenje, dakle, koje govori svojim sopstvenim jezikom, podjednako bogovima i ljudima, i shodno tome jeziku upravlja svoje praktično delovanje, uvek je beričetno i stabilno, ali propada ako pokušava da imitira neko drugo uređenje.”

Platon, Peto pismo, 321d-322a, u:
O jeziku i saznanju, Rad,
 Beograd, 1988, str. 121.

Jezik reforme najviše dolazi do izražaja u formulaciji ciljeva. Ciljevi reforme mogu da budu i retorika i zamena za akciju, ali mogu i da efikasno utiču na realne promene na reformskoj sceni. U prvom slučaju, reč je o ciljnom ceremonijalizmu, ritualu koji treba da zavede, a ne da povede. U drugom slučaju, može se govoriti o njihovoj funkciji mobilizacije, prvenstveno kroz učešće (ne samo čelnika već i) širokog kruga aktera reforme.

Revolucionarni i reformski rečnik. Kad je reč o odnosu prema stvarnosti, javljaju se u osnovi dva tipa rečnika: *revolucionarni* (transcendencija postojećeg „ubrzanjem” istorije, pre svega, nasiljem)³⁰ i *evolucionistički* (organski, bez intervencije ili indirektno, reformski usmeravajući).

U slojevitom društvu „što je *ratio* (razlog) za jednog to je racionalizacija (opravdanje) za drugog...”, te rečnici motiva mogu da konkurišu jedan drugom. To je slučaj u otvorenom, *pluralističkom* društvu. U zatvorenom, *monističkom*, monolitnom, monomanijski ustrojenom društvu nema stvarnih alternativa, nema societalnog učenja, nema fleksibilnosti, sposobnost prilagođavanja na promene je mala, a troškovi prilagođavanja visoki. Otud u takvim društvima nema dinamizma, već vladaju statičnost, mrtvilo i sivilo.

Otvoreno društvo podrazumeva javnost, što znači da vlastodršci, između ostalog, treba da rade na pridobijanju javnog mnjenja (stoga se kaže da „diplomacija u izboru motiva često kontroliše, odnosno upravlja – diplomatu”). Nasuprot tome, u zatvorenom, pogotovo revolucionarnom

³⁰ Novi obrazac – ubrzanje istorije uz primenu sile – prati nova imaginacija (imaginacija je važnija nego informacija, smatraju novi revolucionari), nova utopija koja glasi: budućnost je stigla! (Ako nije – uskoro će!) Otud i njihov prezir prema (iskustvima) prošlosti i isključiva okrenutost budućnosti, lapidarno izražena u pokliču: *honour the past – imagine the future!*

društvu nema ugrađenog sistema *kočnica i ravnoteža*, ne deluju *protiv-težne sile* i zato je moguć voluntarizam. U takvom društvu javnost ne postoji, umesto transparentnosti vlada opšta neprozirnost.

Ciljevi razvoja kao verbalizacija političkog čina. Reči se, u najmanju ruku, mogu smatrati dokazom namere. Intencija je već, uslovno, deo akcije. U tom smislu i formulisanje ciljeva reforme može se smatrati verbalizacijom čina, a oni se definišu u okviru politike reforme, dakle, reč je o verbalizaciji političkog čina. I sama verbalizacija javlja se kao politički čin, kao izvršenje (*performansa*).

Vremenom verbalizacija postaje sve intenzivnija.³¹ Očigledno da raste opšta rasprisanost;³² sve više reči leti uokolo, vlada svojevrsna *tiranija reči: noosfera* je u opasnosti da bude zagađena kao što su to već atmosfera, biosfera i geosfera.

U monističkom društvu govor je redukovana na čin moći. Vlast se ponaša kao da zna šta pojedinci (svi drugi) žele, nameravaju – ona „posreduje” *jednodušno holistički* seriju želja, volja, namera kroz fikciju, *metaforu*. Značenja metafora su uvek prenesena, odnosno posredovana zvaničnim tumačima, koji često i ne znaju njeno puno značenje nego ponavljanjem žele da je konstituišu kao realnost,³³ ili u slučaju planske heterogenije cilja – da zamagle realnost. Pri tome je nebitno da li je raskorak između reči i dela nameran ili nenameran.³⁴ Ovlašćeni proizvođači metafore istovremeno su i jedini opunomoćeni proizvođači (tvorci) *metamorfoze (preobražaja)*; oni su „odgovorni za reforme”.

Kada se jednosmerna proizvodnja govora pretvori u dvosmerni komunikacioni sistem i unilateralno praktikovanje moći u delanju (akciji), pretvara se u participativno (podeljeno) upražnjavanje moći u politici. To

³¹ Ona je često uslovljena privrednom nerazvijenošću: ona je kompenzacija za realno siromaštvo, izraz napora da se izađe iz začaranog kruga bede, očajnički pokušaj Volje da „pobedi” Oskudicu.

³² Vidi: Milovan Danojlić, *Brljanje* (str. 7-11), u knjizi *Muka s rečima*, Neza-visna izdanja, Beograd, 1977.

³³ Otud, možda, u *Agendi*, izveštaju o njenoj implementaciji(!), kao i u *Ekonom-skoj politici Crne Gore za 2004. godinu* mnoštvo stranih reči (na šta se kritički osvrnuo profesor Madžar) treba da „konstituiše” „dobru” stvarnost zemalja odakle te reči potiču. Ili je možda ipak samo reč o simboličkoj modernizaciji (koja treba zemlji u razvoju da obezbedi „privid, ako ne suštinu razvoja”: John Kenneth Galbraith, *Economic Development*, Houghton Mifflin, Boston, 1964, str. 4), koja ide pod ruku sa simboličkom evropeizacijom – uvođenjem evra.

³⁴ Posledice toga su „šekspirovske”: nema krivaca, postoje samo žrtve.

označava prelaz od monističkog (u stvari, pretpolitičkog) u pluralističko (autentično političko) stanje. Kroz komunikaciju se prihvata tuđa moć kao ograničenje sopstvenoj. Ljudi komuniciraju pomoću jezika i u tom smislu jezik („moć jezika”) se posmatra kao *politeia* (*politika*).

Jezik je efektivan medijum političke komunikacije i akcije, ne zato što je neutralan, već što je relativno nekontrolabilan i teško ga je monopolisati. Jezik omogućava da se politika javlja kao (po)deljena moć. Nepodeljena moć u tom smislu jeste ne-politika ili antipolitika, sama proizvodnost bez pravila ponašanja, gde sve zavisi od volje diktatora. Takva *apsolutna i jednodimenzionalna moć* ne može večno da traje: *paradoks slobode* nagriza (i konačno destruiše) odnos gospodar – sluga. Igra moći postaje dvosmerni komunikacioni sistem kao nužno obeležje bilo kog oblika ljudske slobode. Tako moć prestaje da bude neposredna („gola”) i neposredovana.³⁵

Beleška o strategologiji

Strategologija. Izrazi koji se koriste u današnjim ekonomskim, odnosno razvojnim raspravama u znatnoj meri definisani su semantičkim nasleđem iz ranijih debata. Pri tome, u ekonomskoj terminologiji veoma je vidljiv uticaj drugih nauka: najpre fizike (ravnoteža, oscilatorna kretanja, ...), zatim biologije (kružni tok ili cirkulacija, rast, razvoj, seed capital), pa vojne nauke (ekonomska bezbednost). Iz vojnih nauka preuzet je i termin strategija s prvobitnim značenjem vođenja vojske – od grčkog *στρατος* = vojska i *αγω* = vodim.³⁶ Kober (Stanley

³⁵ Jednodimenzionalni vladari mogu da biraju između toga da ostanu takvi vladari kakvi jesu, ili da prestanu da uopšte budu vladari. Osetljivi vladari pokušavaju da izbegnu izbor i mogu da prihvate alternativu da postanu vladari kojima se i vlada, da budu (i) građani u politici. Revolucionarni stratezi pokušavaju „građanima” (tačnije: podanicima) da nametnu jednodimenzionalni izbor i da im poriču alternativu.

Kad revolucionari svode ljude na stvari (ili *ti* na *ono*), oni to čine pomoću svesnog slepila, otvorenih očiju. Vladari ne brinu mnogo o („idejnoj”) autentičnosti, za razliku od revolucionara, jer vladari su (pragmatični) državnici, a revolucionari su ideolozi; naime, njima su važnije ideje od ljudi.

³⁶ Vidi: Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči*, Prosveta, Beograd, 1975, str. 912: *Strategija* (grč. *στρατηγία*) nauka o vođenju vojske, veština ratovanja; knjiga o veštini ratovanja; te: Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, NZMH, Zagreb, 1978, str. 1270: *Strategija*, ratna vještina, nauka o vođenju rata; nauka koja istražuje i izrađuje u uzajamnoj vezi političke, ekonomske i specijalne ratne elemente pripremljanja i vođenja rata; odgovarajuća praktična djelatnost vrhovne komande.

Kober)³⁷ kritikuje upotrebu vojnih termina u ekonomskoj (teorijskoj i praktičnoj) sferi; on to smatra „militarizacijom ekonomike”, koja kao izraz neomerkantilizma i ekonomskog nacionalizma, nužno vodi u konflikte. Savremena strategologija, međutim, znatno šire definiše pojam strategije: ne postoje samo konfliktne već i kooperativne strategije.

Na to upravo ukazuje mađarski književnik, sociolog, psiholog i socijalni radnik Đerđ Konrad (György Konrad) koji je izgleda prvi (1981) i skovao naziv te discipline:

„Strategologija... pokušava da razume strategije svih učesnika igre u njihovoj međusobnoj kooperaciji i nadmetanju. Konflikte između subjekata strategologija smatra isto toliko verovatnim, kao i njihovu međusobnu kooperaciju. Ne prihvata gotovu i moralno podobnu, već isključivo izabranu strategiju, koja može da bude i dobra i rđava, nije ničim osigurana, ali ima svoje argumente, ima svoje šanse – može da propadne ili da izgubi isto tako kao što se može pokazati uspešnom.

Strategologija daje najveće šanse onom igraču koji najnepristrasnije sagledava pravila ove igre nesagledivog ishoda. Onaj ko biva zaslepljen vlastitom ideologijom, ima znatno manje šanse da bude na dobitku...”³⁸

Posve nezavisno od Konrada, devedesetih godina prošlog veka, američki renesansni lik Patrik Gunkl (Patrick Gunkel) istražujući „ideokosmos” i definišući *ideonomiju* kao opštu nauku o idejama izvršio je njenu (privremenu) podelu na 235 disciplina, od kojih je jedna – strategologija, nauka o strategijama.³⁹

Reč *strategija* izvedena je iz položaja *strategosa* u staroj Atini. Izraz je skovan u vezi s Klistenovim demokratskim reformama (508-7. godine pre naše ere). Klisten je, posle pobeđe narodne revolucije koju je on vodio i koja je srušila oligarhiju koja je uživala podršku Sparte, stvorio novu sociopolitičku strukturu u Atini. On je uveo deset novih plemenskih divizija koje su igrale ulogu i vojnih i političkih jedinica unutar atinskog distrikta. Čelnik svakog plemena izabran je za *strategosa*. Njih deseterica zajedno činili su Atinski ratni savet. Savetu i njegovim članovima slava i čast jamčili su i vlast u nevojnoj politici.

³⁷ Stanley Kober, The Fallacy of Economic Security, *Policy Analysis*, No. 219, January 24, 1995.

³⁸ Đerđ Konrad, *Antipolitika*, Oktoih, Cetinje i Grad teatar Budva, 1999, str. 61. u članku *Šta je strategologija?* napisanom 1981. godine.

³⁹ Vidi: <http://ideonomy.mit.edu/division.html>

Reč *strategos* sastoji se od *stratos* što znači vojska, ili tačnije vojska postrojena u polju (što *stratos* povezuje sa *stratumom*) i *agein*, voditi. Pojava ovog termina podudarila se sa sve većom složenošću donošenja vojnih odluka. Ratna veština se razvila do tačke kada za pobjedu više nisu bila dovoljna samo junačka dela hrabrih pojedinaca, nego i koordinacija mnogih jedinica koje su se borile u blisko povezanim formacijama. Porast značaja pomorskih snaga uvećao je broj varijabli koji su komandanti morali da uključe u svoje planove. Sledstveno tome pitanje *koordinacije* i *sinergije* među različitim jedinicama njihove organizacije postalo je nešto što su uspešni⁴⁰ komandanti obavezno morali uzeti u razmatranje.⁴¹

Priroda strategije. O tome šta je strategija postoje toliko različita mišljenja tako da je, umesto izlaganja svih njenih definicija ili traganja za novim jedinstvenim opštim njenim određenjem, uputnije pokušati identifikovati *strateška pitanja* i sagledati *perspektive njihovog rešavanja*.

Različite strateške perspektive, odnosno uglovi sagledavanja, drugačije naglašavaju značaj jedne ili druge strane strateških tenzija. Uobičajeno je stoga najpre saslušati sve argumente za i protiv, pa onda prići rešavanju napetosti. Četiri su opšta pristupa utvrđivanju i tumačenju strateške napetosti. Ona se posmatra:

1. kao *zagonetka*. Zagonetka je izazovni problem s *jednim optimalnim rešenjem* („odgonetkom“). Strateška napetost može se pojaviti i u ovom obliku, pri tome, njen uzrok nastanka najčešće je u nerazumevanju zagonetke, a ne u njenim kontradiktornim premisama.

2. kao *dilema*. Dilema je uznemiravajući problem s *dva moguća rešenja*. Najpoznatija je tzv. zatvorenikova dilema. S dilemom se suočavaju oni koji pokušavaju da reše taj problem s teškim *ili-ili* izborom, pri čemu svaka opcija ima svoje prednosti i nedostatke, ali nije nedvosmisleno superiornija od druge. Strateške napetosti mogu se pojaviti i u vidu dilema. U tom slučaju strateg se mora opredeliti za jednu od opcija, na primer, *ili* da saraduje (kooperativna strategija) *ili* da se takmiči (konkurenta ili konfliktna strategija).

⁴⁰ A stari Atinjani su imali vrlo jasnu ideju šta treba da karakteriše uspešnog stratega. Prema Ksenofonu on treba da bude „dovrtljiv, energičan, pažljiv, izdržljiv i usredsređen, omiljen i strog, neposredan i prepreden, oprezan i pretvoran, spreman da sve stavi na kocku i da bude željan svega, štedar i lakom, da uliva poverenje i da bude sumnjičav.“

⁴¹ Stephen Cummings, Brief Case: The First Strategist, *Long Range Planning*, June 1993.

3. kao *kompensatorna relacija*. Kompensatorna relacija (ili *trade-off*) je problemska situacija u kojoj ima *mnogo mogućih rešenja*, od kojih svako predstavlja drugačiju ravnotežu konfliktnih pritisaka, pri čemu, uvek više jednoga znači za isto toliko manje drugoga, odnosno ono što je za jednog igrača dobitak to je za drugoga gubitak. Ova igra koja opisuje *redistributivnu* situaciju poznata je kao igra s nultom sumom (*zero-sum game*). Nijedno rešenje nije superiorno. Strateške napetosti mogu se posmatrati i kao kompensatorne relacije. U tom slučaju one se prevazilaze nekom od mogućih ravnoteža konfliktnih solucija.

4. kao *paradoks*. Paradoks⁴² je situacija u kojoj se dva – naizgled protivrečna ili čak uzajamno isključiva – činioca (A i B), u isto vreme javljaju kao istinita ili valjana. Paradoks *nema realnog rešenja*, jer ne postoji način da se dva opozita logično integrišu u konsistentno razumevanje problema. Za razliku od *ili-ili* prirode dileme, paradoks se može okarakterisati kao *i-i* problem – jedan faktor je istinit, ali i protivrečni faktor je istovremeno „pravi”. I A i B koje protivureči A-u su poželjni (*i* konkurencija *i* kooperacija; *i* tržište *i* plan; više tržišta *i* više plana!). Strateške napetosti mogu se posmatrati i kao paradoks. One nemaju („tradicionalno”) realno rešenje ne samo zbog toga što se odluke donose

⁴² „Grčki παράδοχος protiv mišljenja, protiv očekivanja, neočekivan, neverovatan) mišljenje protivno opštem mišljenju; 1. prividna besmislica, osobenost, nastranost, neobična i čudna misao ili stvar; 2. *retorički* podvrsta antiteze: rečenica čija su dva dela na prvi pogled potpuno suprotna, a ipak stoje jedan pored drugog, na primer: Ne bojim se, ali me je strah.” (Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči*, Prosveta, Beograd, 1975, str. 678). Vidi takođe: Oton Gorski & Niko Majnarić, *Grčko-hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1976, str. 312: παρά-δοχος 2. neočekivan, nevjerojatan, čudan, rijedak, besmislen; te: Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, NZMH, Zagreb, 1978, str. 1004: 1. originalno mišljenje koje se oštro razlikuje od općenito usvojenog mišljenja i koje protuslovi (katkada samo izvanjski) zdravom smislu (npr. I gol i bos – i još mu je zima; mi smo presiromašni da kupujemo – jeftine stvari; ili ovi stihovi: „Sputana je miso slobodnijeg daha...”, „Ali sputan korak za tri druga vrijedi...”, „Okovi su krila da se brže leti...” (Kranjčević, *In tyrannos*); *isp. i*: „Majko, zašto je hladno u našoj sobi? – Jer nema ugljena, sine. – A zašto nema ugljena? – Jer tata nema posla. – A zašto tata nema posla? – Jer ima previše ugljena.” (Dončević, *Ljudi iz Šušnjare*); 2. u nauci – neočekivana pojava koja ne odgovara običnim predodžbama.” Kao primer retoričkog paradoksa treba pomenuti i onu rečenicu koja se pripisuje Nikoli Pašiću: „Spasa nam nema, propasti nećemo!”

u uslovima rizika i neizvesnosti⁴³ u sadašnjosti, nego i stoga što je svaka strategija nužno otvorena prema budućnosti, a o budućnosti je teško govoriti, jer je ona najčešće nepredvidiva i nedokučiva. Iako uspešna strategija uvek sadrži neki futuristički aspekt, on je nužno najslabiji, jer je gotovo nemoguće sačiniti strategiju inovacija. U procepu između stalnosti i promenljivosti, rešenje se nalazi u kombinaciji solucija koja predstavlja *funkcionalni kompromis* kojim se privremeno izlazi na kraj s nerešivim paradoksom. Ovo „privremeno” praktično podrazumeva stalno rvanje s problemom, a da se nikad ne stigne do definitivnog rešenja. Nema, dakle, konačnih rešenja (*Endlösung*-a u nacističkom i neonacističkom smislu), a nema ni *strategije koja bi jednom zauvek ukinula sve druge strategije*, o čemu je dr Strendžlav⁴⁴ sanjao i što neki moćnici priželjkuju.

U slučaju kada se napetost javlja kao paradoks, strateg, dakle, mora da se trudi da istovremeno izađe u susret i A-u i B-u. On će tragati za novim (heterodoksnim) putevima u cilju pomirenja suprotnosti na najbolji mogući način, koristeći prednosti i jedne i druge opcije (*The best of both worlds*; „i jare i pare”), a nastojeći da minimizuje štete obeju. Po svojoj prirodi, nov, „originalan” način kombinovanja opozita deluje podsticajno, on doprinosi inovativnosti i, uopšte, kreativnosti.

---

⁴³ Američki ekonomist Najt (F. H. Knight, 1885-1972) je pre šest ipo decenija jasno razgraničio *rizik* i *neizvesnost*. (F. H. Knight, *Risk, Uncertainty and Profit*, Macmillan, London, 1937). Rizik se odnosi na događaje koji se mogu ali ne moraju desiti, ali kojima se može pripisati smisljena verovatnoća. Ako bacimo kocku, postoji 50-postotni rizik da ćemo dobiti neparan broj. Nasuprot tome, za neizvestan događaj, kao što je, na primer, izbijanje trećeg svetskog rata, ne može se izračunati verovatnoća. O tome se može samo nagađati. Ili, rečima Kejnza (J. M. Keynes) koji je neizvesnosti dao središnje mesto u svojoj ekonomskoj teoriji: „Mi jednostavno ne znamo.” Nasuprot tome, veći deo tradicionalne ekonomske teorije bavi se (samo) rizikom, ali ne i neizvesnošću. To je posledica mehanicističkog pogleda na ekonomiju: privredni razvoj se posmatra kao automatski ili probabilistički ishod tržišnog ili planskog procesa. U *Agendi* se oba termina, iz nepoznatih razloga, upotrebljavaju naizmenično sa, manje ili više, istim značenjem.

⁴⁴ U filmu *Dr Strendžlav ili kako sam naučio da volim bombu* (*Dr Strangelove, or How I Learned to Love Bomb*) Stenlija Kjubrika (Stanley Kubrick) gde je lik glavnog junaka inspirisan poslednjim danima života Džona fon Nojmana (John von Neuman), po mnogima, najvećeg matematičara 20. veka, tvorca teorije igara, matematičke osnove savremene strategologija. (Vidi: Paul Strathern, *Dr Strangelove's Game. A Brief History of Economic Genius*, Penguin, London, 2001)

To je najteži i najizazovniji pristup rešavanju strateškog problema, ali i najuspešniji,⁴⁵ jer bi na kraju trebalo da svi budu na dobitku, s obzirom da je reč o situaciji koja se opisuje kao igra s nenultom sumom (*non-zero-sum game*).

Tri dimenzije strategije. Treba praviti razliku između *tri* suštinske dimenzije strategije. To su:

1. *Strateški proces* – odgovara na pitanja *kako, ko i kada*. Kako je i kako bi trebalo strategija da bude sačinjena, analizirana, sanjana, formulisana, primenjivana, menjana i kontrolisana? Ko su učesnici? Kada treba da se dese neophodne aktivnosti? Proizvod strateškog procesa je

2. *Strateški sadržaj* – odgovara na pitanje *šta je i šta treba da bude* strategija za pojedinca, domaćinstvo, posao, firmu, privredni sektor, lokalnu zajednicu, region, nacionalnu privredu, globalnu kompaniju, makroregionalnu integraciju...

3. *Strateški kontekst* – pokazuje *gde*, u kome okruženju, teče strateški proces, odnosno *gde* je uklopljen strateški sadržaj.

Proces, sadržaj i kontekst nisu delovi nego *dimenzije* strategije. Iz činjenice da je strategija trodimenzionalan fenomen sledi da sve tri dimenzije treba razmatrati *istovremeno*.

Strateški proces sačinjavaju strateško mišljenje, strateško formiranje i strateška promena. Njih obeležavaju sledeći polovi strateških napetosti i odgovarajući opoziti strateških perspektiva:

	<i>Strateške napetosti</i>	<i>Strateške perspektive</i>
<i>Strateško mišljenje</i>	Logika vs. kreativnost	Racionalno vs. generativno mišljenje
<i>Strateško formiranje</i>	Intencionalnost vs. spontanost (<i>Deliberateness</i> vs. <i>Emergentness</i>)	Planiranje vs. inkrementalizam
<i>Strateška promena</i>	Revolucija vs. evolucija	Neprekinuta vs. prekinuta promena (Kontinuitet vs. diskontinuitet)

Strateški sadržaj definiše nivo strateškog mišljenja i delanja. To može biti nivo funkcije, nivo posla, korporativni nivo, nivo mreže (regionalne ili neke druge), nacionalni ili internacionalni... U tržišnom modelu

⁴⁵ Zanimljivo je da je pomenuti Gunkl u svojoj klasifikacija nauka posebno izdvojio *paradoksologiju*, nauku o paradoksima!

strateški počinju da se ponašaju subjekti na mikro nivou, a potom na višim nivoima (*down-top*), a u centralnoplanskim privredama i društvima apsolutni prioritet ima „strategizacija” na vrhu, a prema dole (*top-down*) ona je više formalna nego stvarna, zbog odsustva autonomije nižih nivoa. Uvek, dakle, postoji i postojala je neka strategija, u ovoj ili onoj ravni, konkurentska ili kooperativna,...

Strateški kontekst. Svi se slažu – i teoretičari i praktičari – da je svaki kontekst jedinstven, neponovljiv, specifičan, unikatan... Razlike među njima javljaju u pogledu toga koji uticaj vrši kontekst na strategiju. *Deterministi* veruju da stratezi nemaju mnogo slobode u svom izboru, jer su proces i sadržaj najčešće rezultat okolnosti koje oni ne mogu da kontrolišu. *Voluntaristi* veruju da na strategije ne utiče toliko kontekst koliko njihova volja da odrede i slede (neki) pravac aktivnosti. Oni tvrde da strategija treba (i da može) da stvori („sopstvene”) okolnosti, umesto da bude zarobljena okolnostima koje zatiče. Ukratko kontekst se može odrediti umesto da se pusti da on određuje. U organizacionoj ravni ta se stvar relativno jednostavno definiše kao „kontrola vs. kaos”, dok se na sektorskom nivou situacija već usložnjava i određuje kao „povinoвање ili izbor” (*Compliance vs. Choice*), a dilema se na nacionalnom nivou takođe dramatično iskazuje kao „pokoravanje ili slobodan izbor”, odnosno tu se suprotstavljaju dve perspektive: (d)evolucija vs. kreacija. Planetarni kontekst karakteriše „globalizacija vs. lokalizacija”, tj. izgledi globalne konvergencije nasuprot međunarodnoj raznovrsnosti (diverzitetu).

